

УДК 94(497.11)"1914/1916"
323(497)"1912/1917"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.2.baj.13-37>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 18. 4. 2024.

Прихваћен/Accepted: 15. 7. 2024.

Зоран БАЈИН

Институт за новију историју Србије, Београд

zorbajin@yahoo.com

ORCID: 0009-0000-5959-4155

Мирослав РАДИВОЈЕВИЋ

Филозофски факултет Универзитета у Београду

miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-2218-7254

Василиј Водовозов и Србија током Првог светског рата*

Апстракт: У чланку се, на основу релевантних извора и литературе, анализира однос руског публицисте Василија Водовозова (1864–1933) према Србији у току Првог светског рата. Као ратни дописник у Србији, Водовозов је путовао кроз Македонију и испитивао расположење тамошњег становништва. Услед повољних утисака стечених на путу и привржености начелу самоопредељења народа, у својим потоњим чланцима и књигама претежно је подржавао српске ратне циљеве.

Кључне речи: Василиј Водовозов, Србија, Русија, Бугарска, Македонија, Балканско полуострво, Први светски рат, национално питање

Руско-српски односи у Првом светском рату су, као целина и у појединим својим аспектима, доста темељно истражени у руској и српској

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

историографији.¹ Ипак, неке епизоде и личности у вези са том темом остале су недовољно расветљене. То је случај и са односом руског публицисте, правника и политичара Василија Васиљевича Водовозова према Србији и Србима током ратних година. О Водовозову је писано само узгред, са изузетком његовог односа према македонском питању, којим се бавила ранија македонска историографија.²

Василиј Водовозов је рођен 1864. године у Петрограду. Студирао је на Историјско-филолошком, а затим на Правном факултету Петроградског универзитета. Још као младић се укључио у револуционарни покрет. Ухапшен је због издавања забрањених списа, а после три месеца проведена у затвору послат у прогонство, где је, с мањим прекидом, боравио пет година (1887–1892). Вративши се у Петроград, Водовозов се бавио новинарством, сарађујући са бројним народњачким и демократским листовима. Након што је 1894. године поново протеран из престонице, путовао је по Балкану и објавио неколико чланака о Бугарској. Три године касније, такође као дописник петроградских новина, боравио је у Галицији, али су га аустроугарске власти убрзо депортовале, забрањујући му притом поновни улазак у Хабзбуршку монархију. Упркос томе, отпутовао је 1901. *инкогнито* у Праг где се упознао с Томашем Масариком, са којим је током наредне две деценије развио пријатељске односе.³

-
- 1 Главне синтезе о руско-српским односима у Првом светском рату су: Юрий Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*, (Москва: Наука, 1968); Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, (Београд: Институт за савремену историју; Народна књига, 1977); Ярослав Вишняков, Алексей Тимофеев, Горан Милорадович, *На дальних рубежах: Россия и Сербия в годы Первой мировой войны 1914–1917*, (Москва: Издательство „МГИМО-Университет“, 2018); Мирослав Радивојевић, „Србија и Русија 1913–1918“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019). Преглед значајних радова, нарочито с руске стране: Николај Копилов, „Савремена руска историографија о руско-српским односима за време Првог светског рата и Руске револуције“, *Токви историје* 1/2022, 293–315.
 - 2 Љубен Лапе, „Патувањето на Василиј Василевич Водовозов во Вардарска Македонија во 1914 година и неговите впечатоци“, *Гласник на Институтот за национална историја* 3/1976, 237–270; Манол Пандевски, „Василиј Василевич Водовозов и Македонија на почетокот од XX век“, *Гласник на Институтот за национална историја* 1–2/1986, 225–249.
 - 3 Василий Водовозов, „Жажду бури...“ *Воспоминания. Дневник*, составление, подготовка текста, вступительная статья и комментарии В. Л. Гениса, (Москва: Издатель-

На прелазу векова Василиј Водовозов је већ постао познат као сарадник бројних новина и часописа, публициста и енциклопедиста. Као социјалиста и демократа, више пута је краткотрајно хапшен због политичког деловања. За време прве руске револуције (1905–1907) иступао је против самодржавља, углавном као публициста. Најпре је био у либералном Савезу ослобођења (1903–1905), а од 1906. године правни саветник „трудолика“, политичке групе настале око левих депутата Државне думе, умерених социјалиста изабраних гласовима сељака. Непосредно после Младотурске револуције, 1909. године, боравио је у Цариграду, где се упознао са македонским (пробугарским) револуционаром Јанетом Санданским.⁴

После победе Фебруарске револуције у Русији 1917. године, Водовозов се, упркос лошем здрављу, са заносом политички активирао као публициста, правник, агитатор и члан Централног комитета нове партије („Трудовая народно-социалистическая партия“), настале фузијом „трудолика“ са Народно-социјалистичком партијом. Међутим, умерени социјалисти су губили подршку маса, па је и Водовозовљева кандидатура за посланика у Уставотворној скупштини била безуспешна. Од бољшевичког преузимања власти био је идејни противник новог режима, али није учествовао у активном отпору. Радио је као архивиста и предавач на универзитету. Захваљујући познанству с народним комесаром за просвету Луначарским и Масариком, који је постао председник Чехословачке републике, Водовозов је 1922. добио дозволу да напусти Русију. После краћег боравка у Берлину настанио се у Прагу, где се бавио научном и публицистичком делатношћу. Сасвим нарушеног здравља и у мате-

ство Упыря Лихого, 2024), 7–19, *passim*; Надежда Родионова, „Недуг бытия в эмиграции: гибель четы Водовозовых“, *Люди и судьбы русского зарубежья. Выпуск 3*, ред. А. Б. Ефимов, Е. М. Миронова, (Москва: Институт всеобщей истории РАН; Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2016), 204–209; Пандевски, „Василиј Василевич Водовозов и Македонија“, 225–227; Евгений Фирсов, *Т. Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков*, (Москва: Индик, 2012), 25–30, 65–66, 185.

4 Водовозов, „Жажду бури...“, 19–32, *passim*; Родионова, „Недуг бытия в эмиграции“, 210–211; Пандевски, „Василиј Василевич Водовозов и Македонија“, 225–227. Водовозов је касније поводом убиства Санданског написао чланак о њему. (В. Водовозовъ, „Янъ Санданскій“, *День*, 14 [27]. 4. 1915, № 101 (899), 3; Василий Водовозов, *На Балканахъ: статьи, путевые очерки*, (Петроградъ: Огни, 1917), 93–101; Пандевски, „Василиј Василевич Водовозов и Македонија“, 244–248).

ријалним неприликама, Василиј Водовозов је 1933. године живот завршио самоубиством.⁵

По мноштву новинских исечака о односима балканских држава сачуваних у заоставштини Василија Водовозова, види се да су га балканска питања веома занимала.⁶ То је нарочито дошло до изражаја у време Балканских ратова, који су привлачили велику пажњу руског јавног мњења.⁷ Водовозов је у мају 1913. године, у време тињања српско-бугарског и грчко-бугарског спора око поделе Македоније, учествовао у расправама петроградског Друштва словенског научног јединства. Умешавши се у полемику између српског филолога Александра Белића и бугарског етнографа и политичара Ивана Шишманова, тврдио је да ни бугарска, ни српска, нити грчка влада не воде рачуна о „жељама народа освојених области“, већ да теже подели територија покривајући се неискреним декламацијама. Једино правилно решење македонског питања, нагласио је, било би да се становништву Македоније дозволи да „путем свенародног плебисцита одреди своју политичку судбину“, јер су и историјски и филолошки и војно-политички аргументи били ирелевантни са становишта праведности. Уколико балкански савезници не би пристали на такав критеријум, закључио је, руско прогресивно јавно мњење ће бити равнодушно према

5 Водовозов, „Жажду бури...“, 32–56, 1249–1270, *passim*; Родионова, „Недуг бытия в эмиграции“, 212–223; Фирсов, *Т. Г. Масарик в России*, 232–237, 295; Jelena Serapionova, „T. G. Masaryk a ruská emigrace“, *T. G. Masaryk a Slované*, eds. Vratislav Doubek, Vladislav Hladký, Radomír Vlček a kolektiv, (Praha: Historický ústav, 2013), 95–96. Боравећи 1917. године у Русији, Масарик је пуну подршку за идеју независне Чехословачке добио само код умерених социјалиста. Стога су управо они у емиграцији највише могли рачунати на помоћ чехословачких власти (Елена Серапионова, „Т. Г. Масарик, К. Крамарж и русская эмиграция“, *Славяноведение* 4/2003, 61).

6 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), фонд 539, Василий Васильевич Водовозов, оп. 1, ед. хр. 36–40. Водовозов се сећао да су га, као дечака, весте о устанцима у Херцеговини и Бугарској подстакли на покушај бекства од куће, с намером да се придружи устаницима. Та полукомична епизода оставила је на његовој души „неизбрисив траг“ и изазвала трајно занимање за Балканско полуострво (Водовозов, „Жажду бури...“, 10).

7 О односу руске јавности према Балканским ратовима: Никита Гусев, *Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг.*, (Москва: Индрик, 2020). О појединим аспектима тог односа видети и друге радове истог аутора, нпр.: Никита Гусев, „Да ли су Руси желели рат? Руска јавност и српско-аустријски конфликт 1912–1913. године“, *Војноисторијски гласник* 1/2019, 68–89.

могућем оружаном сукобу међу њима: „Са његове тачке гледишта, то су разбојници, који се туку око плена.“⁸

Уочи Другог балканског рата Водовозов је у часопису *Современник* објавио чланак у коме је предвиђао његово избијање. У тексту је осудио поделу Македоније предвиђену српско-бугарским споразумом из 1912. године као вивисекцију националних организама, без обзира на вољу заинтересованих народности. Критикујући владе свих балканских држава, Водовозов је највећи део кривице за распад Балканског савеза пребацивао на Србију.⁹ Петроградски часопис *Македонски глас* (*Македонски глас*), са поднасловом „орган присталица независне Македоније“, објавио је крајем јула 1913. године, у завршној фази Другог балканског рата, чланак у коме је Водовозов поновио своју идеју о плебисциту становништва Македоније. Подсетио је да су се Белић и Шишманов сложили само у томе да је плебисцит „нереална политика“, чиме су хтели да прикрију освајачку суштину Првог балканског рата. Чланак је завршио мишљу да у Македонији не живе „ни Срби, ни Бугари, већ просто Македонци“. Водовозов је почетком августа путовао по Балкану, како би се ближе упознао с македонским питањем. У септембру је у изјави за *Македонски глас* тврдио да су за међусавезнички рат криве све стране. Бугарима је замерио што су захтев за аутономијом Македоније истакли тек после пораза, у време Букурешке конференције, док је у време његовог боравка у Софији она спомињана само незванично, као најгора, резервна варијанта.¹⁰

- 8 *Сербо-българският споръ за обладание Македонией: оцѣнка событій предшествовавшихъ сербо-българской войны 1913 года, въ изложении заинтересованныхъ сторонъ и членовъ общества*, (Петроградъ: Общество славянскаго-научнаго единения, 1915), 116, passim; Никита Гусев, „Руски 'фронт' борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913. године“, *Војноисторијски гласник* 2/2015, 92. Белић је одговорио на Водовозовљеве примедбе, покушаваши да их представи као неспоразум. Хвалећи демократију у Србији, обећавао је светлу будућност становништву Македоније. Уместо да се изјасни о идеји плебисцита, изнео је мисао да би „аутономна Македонија“ свеједно била српска или бугарска. *Сербо-българският споръ за обладание Македонией*, 138–145. Водовозов је и касније тврдио да је за македонско питање ирелевантна, а њему мучна „филолошка и статистичка старудија“ из пера „бугарских, српских и грчких шовиниста“. (В. Водовозовъ, „Балканская федерация“, *День*, 25. 12. 1915 [7. 1. 1916], № 355 (1155), 3; Водовозов, *На Балканахъ*, 132).
- 9 В. Водовозов, „На Балканот“, *Македонија и Балканот во петроградското списание „Современник“ (1912–1913)*, превод, предговор и коментари Манол Пандевски, (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1995), 63–89; Гусев, *Болгария, Сербия и русское общество*, 160.
- 10 „Изнанка 'Освободительной войны' (Статья В. В. Водовозова)“, *Македонский гласъ*, № 3, 14 [27]. 7. 1913, 43–48; „Изъ балканскихъ впечатлений В. В. Водовозова“, *Маке-*

Водовозов је затим у једном предавању истакао да су „ослободилачке тежње“ бугарског народа у погледу Македоније брзо нестале када је дошло до поделе „плена“, док владе свих балканских држава такве тежње никада нису ни гајиле, што потврђују „зверства“ у Македонији (претежно над муслиманима) која су чинили и Срби и Грци и Бугари. Непринципијелна политика руске дипломатије, закључио је, довела је до великог пада руског престижа на Балкану.¹¹ У својим чланцима, Водовозов је Букурешки мир оцењивао као „злосрећан“, а балканску политику Русије као погрешну са гледишта њених интереса, и катастрофалну, са гледишта општих интереса цивилизације и културе. На основу расположења бугарског јавног мњења, очекивао је да би Бугарска могла посегнути за реваншем, док је у приватним разговорима предвиђао избијање великог европског рата.¹²

Убрзо се показало да Водовозов добро предвиђа. Већ крајем 1914, прве године Првог светског рата, имао је прилику да као ратни дописник у Србији провери тачност својих ставова о балканским питањима. Путовао је преко неутралне Румуније, са једним српским официром и лековима које је послала руска кнегиња Јелена Петровна, кћи српског краља. Стигавши 21. децембра у Ниш, Водовозов је стекао утисак да су, за разлику од Румуније где је свугде примећивао полицију, у Србији сачуване личне слободе, упркос ратном стању. Ипак, сматрао је да новине српских социјалиста с правом тврде да се класна трвења не смањују, док тргов-

донскій гласъ, № 5, 5 [18]. 9. 1913, 87–88; *Македонски глас (Македонскій гласъ): орган на приврзаниците на независна Македонија 1913–1914 (фототипно издание)*, (Скопје: Институт за национална историја, 1968). Водовозов је слично писао и за *Современник*. Тамо је тврдио да су за Други балкански рат криве све заражене стране, а да су у понечему Србија и Грчка још одговорније од Бугарске (В. Водовозов, „На Балканот“, *Македонија и Балканот*, 91–109; Гусев, *Болгария, Сербия и русское общество*, 356).

11 „Македонскій вопросъ въ литературномъ обществѣ“, *Македонскій гласъ*, № 6, 10 [23]. 10. 1913, 108; *Македонски глас*; Пандевски, „Василиј Василевич Водовозов и Македонија“, 233–234.

12 Водовозов, „Балканските војни и државите на Балканскиот полуостров“ и „Балканската војна и Русија“, *Македонија и Балканот*, 117–135; Лора Герд, *Константинополскій патриархат и Россия 1901–1914*, (Москва: Индрик, 2012), 36; Никита Гусев, „Идея, за которую сражались болгары в 1912–1913 гг. (по свидетельствам сторонних наблюдателей)“, *Историческая болгаристика (к 100-летию со дня рождения профессора Л. Б. Валева)*, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 267; Родионова, „Недуг бытия“, 211; Гусев, *Болгария, Сербия и русское общество*, 470.

ци извлаче „корист из народне несреће“. Пишући о скорашњој Колубарској бици, Водовозов је главни узрок победе Срба нашао у претпоставци да су они, за разлику од аустроугарских војника, „врло добро знали за шта се боре“. Руски читаоци су остали ускраћени за разраду ове мисли, јер ју је цензура забелила. По свој прилици, социјалиста Водовозов је хвалио српску демократичност и егалитаризам, уз посредан прекор самодржављу у Русији.¹³

Водовозовљево име нашло се на званичној српској листи страних дописника, где је уписан као кореспондент новина *Дeнь* и члан редакције часописа *Современник*.¹⁴ У Србији је наишао на топао пријем. Пре пута у Крагујевац, где се налазио војни врх, Министарство иностраних дела препоручило је да му се буде при руци, како би „отуда однео леп утисак“.¹⁵ У седишту Врховне команде српске војске, где је приспео 28. децембра, руски публициста се живо интересовао за питање Македоније. Са српским саговорницима се спорио око идеје да Бугарска добије исправљање Букурешког мира и затражио је дозволу да иде у нове крајеве Србије где је, „као демократа“, желео да „испита жеље народа“. Врховна команда је Водовозову доставила податке о губицима српске и аустроугарске војске и, обезбедивши аутомобил и пратиоце, допустила да обиђе области близу фронта. Из Ниша је, пак, стигла дозвола српске владе да може путовати у јужне крајеве Краљевине Србије.¹⁶

-
- 13 В. Водовозовъ, „Турнъ Северинъ“, *Дeнь*, 17 [30]. 12. 1914, № 343 (785), 3; В. Водовозовъ, „Нишъ“, *Дeнь*, 25. 12. 1914 [7. 1. 1915], № 351 (793), 3; В. Водовозовъ, „Нишъ, 12 декабря 1914 г.“, *Дeнь*, 28. 12. 1914 [10. 1. 1915], № 353 (795), 4. Водовозов је до утиска о српској демократичности дошао још приликом првог боравка у Србији 1894. године. Допутовавши из Бугарске, упоредио је страх са којим су обични Бугари говорили о власти и смелост Срба у том погледу, па му се разлика две „народне психе“ учинила „огромном“. (Водовозов, „*Жажду бури...*“, 289–293)
- 14 Архив Југославије (АЈ), фонд 80, Јован Јовановић Пижон, фасцикла 5, опис 27, л. 218. Водовозов није био једини руски политичар који је тих година путовао по Србији у својству новинара. Најпознатији је свакако Лав Троцки: Андреј Шемјакин, „Лав Троцки о Србији и Србима током Балканских ратова (1912–1913)“, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2013), 111–124.
- 15 Државни архив Србије (ДАС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1914, ролна 433, фасцикла XVII, досије 4, л. 264.
- 16 ДАС, МИД-ПО, 1914, р. 426, ф. XI, д. 5, л. 489; 1915, р. 464, ф. XVII, д. 4, л. 176. Водовозов се вероватно толико излазило у сусрет и због утиска да он у руском јавном и политичком животу игра значајнију улогу него што је то у стварности био случај. Српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић је крајем 1914, у извештају о политичким приликама у Русији, оценио да је партија *трудолика*, „по своме про-

Водовозов је разговарао са неким од најзначајнијих актера политичког живота Србије. Црнорукац Душан Семиз, кога је упознао у Русији, тврдиће да се у Крагујевцу, на његову препоруку, срео са Драгутином Димитријевићем Аписом, али је садржај тог разговора остао непознат.¹⁷ Насупрот томе, у Водовозовљевим чланцима и књигама остала су сведочанства о разговорима с председником владе Николом Пашићем и министром унутрашњих послова Љубомиром Јовановићем у Нишу, као и регентом Александром у Крагујевцу. У чланку о разговору с Пашићем, Водовозов је најпре навео да су му српски социјалдемократи говорили о идеји образовања трочлане федерације Србије, Бугарске и Македоније, те невољности српске владе да прошири политичке слободе на Македонце. На Водовозовљево питање, да ли би Србија пристала да уступи део Македоније Бугарској у замену за „Хрватску, а можда и Далмацију“, Пашић је узвратио да је тренутни одговор – не, јер су те компензације још само обећања великих савезника, док су Срби Македонију стекли својом „крвљу“. На питање зашто Македонија није образована као „посебна држава“, што је допуштао српско-бугарски уговор из 1912. године, српски председник владе је одговорио да то Бугари нису хтели, а да тобоже Срби „нису имали ништа против“.¹⁸ Јовановић је Водовозову одговарао слично

граму веома слична“ Пашићевој Радикалној странци, а Водовозова је, помало претерујући, сврстао међу њене вође: *Први светски рат у документима Архива Србије. Том 1: 1914*, приредили Мирослав Перишић, Александар Марковић, Љубинка Шкодрић, Бранко Богдановић, (Београд: Архив Србије, 2015), 595.

17 Dušan Semiz, „Pred zoru velikih danâ. Rusija i borba Srbije za Vardarsku Dolinu“, *Нова Европа* 10–11/1928, 345–346. Водовозов је 1917. године Димитријевића само навео међу лицима којима се захвалио што су му омогућили путовање по Македонији (Водовозов, *На Балканах*, 9).

18 В. Водовозовъ, „Нишъ“, *День*, 29. 12. 1914 [11. 1. 1915], № 354 (796), 3; Мирослав Радивојевић, Зоран Бајин, „Југословенски програм српске владе и Русија на почетку Првог светског рата“, *Српске студије* 14/2023, 210. Том приликом је Водовозов упитао Пашића и зашто он, као „ученик М. А. Бакуњина и друг П. Л. Лаврова“, није Бугарима предложио да се питање Македоније реши плебисцитом. Увек закопчани Пашић је на то казао да може да одговара само у својству председника владе. Иако је сматрао да Пашићев положај не искључује „верност демократским заветима његових учитеља“, Водовозов се задовољио службеним одговором да би плебисцит у постојећим условима био „комедија“. Тврдње о наводним везама младог Пашића с Бакуњиним и Лавровим је затим у руској штампи оспорио један Пашићев познатик из Цириха, па је Водовозов објаснио да је непроверен *argumentum ad hominem* употребио у нади да ће добити одговор на кључно питање: Водовозов, *На Балканах*, 47–50; Латинка Перовић, *Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва у Србији*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1993), 120–121. *Радничке новине* су Пашићева вртања пред Водовозовом око давања грађанских права становништву Македоније

као Пашић. Он је оспорио бугарске тврдње да Срби у Македонији спроводе национално угњетавање и изјавио да ће се тамо за „пет-шест година“ живети „нормалним уставним животом“.¹⁹

Регент Александар је 28. децембра 1914. наредбом војсци обећао да ће у знак захвалности за учешће становника нових крајева у рату Народна скупштина по завршетку овог сукоба у целости проширити уставни поредак Краљевине Србије на те области.²⁰ Непосредно после доношења ове наредбе, Водовозов је разговарао с регентом. На регентово питање ко је у праву у македонском питању, Срби или Бугари, одговорио је да нема јасно мишљење о томе и да управо зато жели да путује по Македонији. Након допунских питања отворено је рекао да га, „са демократског гледишта“, не занима ко је крив за српско-бугарски рат, већ само „шта хоће становништво спорне области“. Руски социјалиста је пред српским регентом похвалио његов „манифест о давању политичких права Македонији“ и нагласио да говори о садржају, чиме је алудирао на чињеницу да влада није потврдила та „либерална обећања“. На крају разговора, регент је Водовозову обећао да неће имати никаквих препрека на путовању.²¹

Пре пута у Македонију, на самом почетку 1915. године, Водовозов је обишао северне крајеве Србије у којима су вођене ратне операције. У чланцима послатим у Петроград највише места добиле су слике пустошења Београда и Шапца. Начелника шабачког округа је упитао која се народност аустроугарске војске најгоре понашала приликом окупације града. Он је без оклевања навео Мађаре, „другу награду“ је доделио „Србима-муслиманима из Босне“, а трећу „Хрватима, тј. Хрватима-франковцима“, што је Водовозов руским читаоцима објаснио синтагмом „хрватска црна стотина“.²²

представиле као доказ неискрености регентовог обећања од 28. децембра: „Пашић у шкрипцу: један додаток прокламацији о равноправности Македоније са Србијом“, *Радничке новине: орган српске социјалне демократије*, 11 [24]. 1. 1915, бр. 11, 1.

19 В. Водовозовъ, „Нишъ“, *День*, 1 [14]. 1. 1915, № 1 (799), 6.

20 „Наредба [...] престолонаследника Александра свој српској војсци“, *Српске новине*, 17 [30]. 12. 1914, бр. 304, 1; Dragoslav Janković, „L'annexion de la Macédoine à la Serbie, 1912–1914“, *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé: recueil d'articles scientifiques*, (Skopje: Institut de l'histoire nationale, 1970), 307–308; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, (Београд: Филозофски факултет, 2013), 43.

21 Василиј Водовозов, *По сербској Македони: путевыя замѣтки (Отдѣльный оттискъ изъ „Вѣстника Европы“, 1916, № 1)*, (Петроградъ: Общественная Польза, 1916), 5–6; ГАРФ, ф. 539, оп. 1, ед. хр. 2667, Писмо Василија Водовозова регенту Александру, 30. децембар 1914. (12. јануар 1915).

22 В. Водовозовъ, „Бѣлградъ“, *День*, 6 [19]. 1. 1915, № 5 (803), 4; В. Водовозовъ, „Шабацъ“, *День*, 10 [23]. 1. 1915, № 9 (807), 3; В. Водовозовъ, „Нишъ“, *День*, 14 [27]. 1. 1915,

Министарство војно и Министарство унутрашњих дела добили су од Пашића упутства за издавање поверљиве наредбе подручним органима, како би олакшали путовање госту из Русије, а он са њега понео „што боље утиске“. Према првобитном плану, предвиђене су биле посете Скопљу, Велесу, Штипу, Кочанима, Битољу, Охриду, Струги, Дебру, Гостивару, Тетову, Призрену, Приштини и Гњилану. За Водовозовљевог пратиоца одређен је чиновник Ратног пресбириа Врховне команде Трајан Живковић.²³ Захваљујући његовом опширном извештају Пашићу од 8. фебруара (26. јануара) 1915. године, познати су детаљи путовања.²⁴

На почетку извештаја Живковић је одлучио да се осврне на „личност“ Водовозова. Према његовим речима, руски публициста је имао „доста бурну прошлост“, па је тобоже чак „допао трогодишњег заточења“. Наводећи да је Водовозов близак групи „трудовика“, као битан податак је пренео његово објашњење да су они на почетку рата у Думи гласали за ванредне војне кредите, али уз позив руском народу „да поведе и рат уну-

№ 13 (811), 4. Десет година касније, Водовозов ће се сећати да су му „једногласно сви српски официри и чиновници“ означавали Хрвате као народност аустроугарске војске која се највише истицала у пустошењу привремено окупираних крајева Србије. Ипак, као научник, сматрао је да су „Србо-Хрвати“ у етнографском и лингвистичком смислу исти народ (Василиј Водовозов, *Новая Европа*, (Прага: Пламя, 1925), 231).

23 Трајан Живковић је рођен 1878. године у Доњој Гуштерици, надамак Приштине. Завршио је гимназију у Цариграду и Правни факултет Велике школе у Београду. У дипломатској служби Краљевине Србије налазио се од 1903. године, као дијурниста и писар при Посланству у Цариграду, а потом и вицеkonzул у Солуну. За време Балканских ратова служио је као секретар за страну преписку при Штабу Јаворске бригаде, а у Првом светском рату као чиновник и заступник шефа Ратног пресбириа Врховне команде. Од 1918. године поново је био у дипломатској служби, као секретар Посланства у Стокхолму, konzул у Солуну, саветник Посланства у Будимпешти, делегат Краљевине СХС за преговоре око склапања уговора о миру с Турском, генерални konzул у Скадру и потом у Печују. Пензионисан је 1929. године (АЈ, фонд 334, Министарство иностраних дела Краљевине Југославије, Персонални одсек, ф. 155, оп. 478. л. 209–290, Досије Трајана Живковића). У време повлачења српске војске кроз Албанију, до Водовозова је стигла нетачна вест да је Живковић погинуо (Водовозов, *По сербској Македонији*, 4).

24 ДАС, МИД-ПО, 1914, р. 433, ф. XVII, д. 4, л. 272; 1915, р. 464, ф. XVII, д. 4, л. 175. Превод Живковићевог извештаја на македонски језик објављен је (са погрешним датумом – 26. јануаром по јулијанском календару) у: Лапе, „Патувањето на Василиј Василевич Водовозов“, 241–252.

тра, противу политичког режима²⁵. Живковић је стекао дојам да је Водовозов „умна и морална појава“ и „модерно изображен човек“, заинтересован за мноштво тема: „Он није неки особити лумен, али није ни обична интелигенција.“ Иако је говорио течно и логично, према мишљењу писца извештаја, Водовозов није био „велики говорник“, јер је у свим местима која су посетили, „готово истим изразима[...] развијао једну и исту тему“ у духу социјалистичких идеја. Живковићев закључак је био да ће Водовозов, пошто „чини утисак једне чисте [...] словенске душе обогаћене [...] западњачком културом“, бити „до краја искрен“ у представљању онога што је видео на свом путу, тим пре што му је, на питање о стеченим утисцима, „без икаквог устезања“ одговорио да има и добрих и лоших, али да је добрих више.²⁶

Живковић је споменуо да неки Срби сматрају да је Водовозов „велики бугарофил“, а други, да је на Балкан дошао већ разочаран у Бугаре, како би нашао доказе за „преокрет“ у мишљењу. Затим је прешао на опис путовања, које је било нешто другачије у односу на план српске владе. Водовозов је посетио Скопље, Велес, Штип, Битољ (преко Солуна), Ресан, Охрид, Стругу, Дебар, Манастир Светог Јована Бигорског, Мавровске Ханове, Гостивар и Тетово. Када је требало да пут настави на Косову и Метохији, одустао је, навевши као разлог обавезе у Петрограду.²⁷ С обзиром на значај који је придавао македонском питању, то је можда био изговор, а прави разлог чињеница да је већ видео оно што га је највише занимало.

Према правилу кога су се држали на целом путу, сапутници су у Скопљу разговарали с представницима власти и истакнутим личности – просветног и привредног живота. Водовозов се „распитивао о свему“ – економији, трговини, школству, културним приликама, дажбинама. Гост се, по писању Живковића, нарочито старао да сазна шта је са онима који су се за време турске власти изјашњавали као Бугари и њиховим учитељима и свештенством. Одговорима свог пратиоца и других званичника није придавао много пажње, већ се трудио да „разговора непосредно с људима из народа“, што мање користећи Живковића као преводиоца.

25 Водовозов ће у мемоарима изнети да је он, верујући да Србија и „њена заштитница“ Русија имају немали „удео“ у кривци за избијање рата, првобитно желео да „трудовици“ у Думи гласају против кредита, а затим учествовао у писању декларације којом су релативизовали свој чин (Водовозов, „Жажду бури...“, 979–980).

26 ДАС, МИД-ПО, 1915, р. 464, ф. XVII, д. 4, л. 175–178. Помоћник министра иностраних дела Јован Јовановић Пижон је на полеђини извештаја написао да га треба чувати у архиви „за евентуалну употребу“ (Исто, 186).

27 Исто, 177–178.

Домаћини су му углавном омогућавали сусрете са „Турцима“, „Арнаути-ма“ и „бив[шим] бугарашима“. Проту Тодора Трајковића је упитао како се он, „дојучерашњи Бугарин“, преобразио у Србина. Трајковић му је рекао да су повлашћен положај Егзархије и снажна бугарска пропаганда утицали да део становништва добије бугарску националну свест, због чега је и он, по српском заузећу Скопља, емигрирао у Бугарску, али се вратио када је схватио да има мало чега заједничког с тамошњим житељима.²⁸

Водовозов се у Скопљу срео и са једним од вођа социјалистичког покрета и народним послаником Драгишом Лапчевићем. Упркос Живковићевој бојазни да разговор не пође у нежељеном смеру, Лапчевић је „тако говорио, да му ни најбољи националиста не би имао шта замерити“. На Водовозовљева питања о Македонији Лапчевић је одговорио да је аутономна Македонија као део балканске конфедерације и даље у програму српских социјалдемократа, али да он лично не верује у скоро остварење те идеје. Становништво српског дела Македоније, тврдио је, има разлога да буде задовољно новим режимом, који је „несравњиво бољи од турског“ и обезбеђује му економски напредак и сва права, осим политичких. Водовозов се по Скопљу кретао и сâм, па се Живковић забринуо да би могао разговарати са сумњивим лицима, али га је окружни начелник умирио објаснивши да преко поверљивих људи следи за тиме.²⁹

У Велесу је Водовозов присуствовао седници у општини на којој се „претресао разрез пореза“, што је демократичношћу учинило добар утисак на њега. Руског госта су у Штипу, где је разговарао и са обичним мештанима, представници српске војске обавестили о комитским упадима из Бугарске. Водовозов се у Битољу састао с руским конзулом Кохманским, доскорашњим бугарофилом који је том приликом испољио „веће србинске осећаје него многи прави Срби“. Како се његов сапутник често распитивао о обичају славе, Живковић је, у договору са окружним начелником, употребио „један мали трик“ одевши га на славу код два чиновника – Београђанина и Лесковчанина који се представио као „трговац – мештанин“: „Операција је испала изнад сваког очекивања и г. Водовозов је утврдио да нема никакве разлике у вршењу славског обреда између једног Београђанина и једног Битољчанина.“³⁰

28 Исто, 178–180.

29 Исто, 180–181.

30 Исто, 181–183.

Гост из Русије је у Охриду водио дуг разговор са окружним начелником Јованом Ђирковићем („нарочито о албанском питању“),³¹ који је на њега оставио „дубок“ утисак. Пред четрдесетак „виђених Срба и муслимана“, Водовозов је изјавио да је „на пут кренуо с великим неповерењем“, очекујући у новим крајевима Србије „пустош“, „неред“ и „гложења“; међутим, затекао је ред, пошто је за кратко време српске власти остварен „врло велики напредак“, посебно на културном пољу. Сличне говоре је понављао и на банкетима у осталим местима на свом путу, с тим што је у Дебру додао да жели „уједињени Балкан, и то под окриљем Срба“. Дочек у Тетову је био „најпомпезнији“ и управо то је на руског социјалисту оставило лош утисак, јер је осетио да „парадом диригује власт“. Да ствар буде гора, окружни начелник је у поздравном говору спомињао руског цара, уместо руски народ и „германштину“ као узрок рата. Водовозов је протестовао против бацања кривице на немачку нацију, која „не може да буде крива што се у њеној средини родио један лудак и запалио цео свет“. Тиме је мислио на цара Вилхелма II, али и циљао на то да један народ и његов монарх нису исто.³²

Водовозов се у Русију вратио преко Бугарске, где је разговарао са многим својим познаницима. Они су га убеђивали у основаност бугарских претензија на Македонију, али без успеха.³³ У Петрограду је априла 1915. одржао предавање о својим утисцима с путовања по Македонији, који нису били неповољни по српску власт.³⁴ Како се на крају предавања изјаснио против нове поделе Македоније у корист Бугарске, оно је изазвало оштре одзиве у Бугарској и бугарофилским круговима у Русији.³⁵

31 Ђирковић је, као „експерт“ за албанско питање, био задужен за преговоре са албанским првацима, које је требало окренути против Аустроугарске и Бугарске: Vladan Jovanović, „Kontroverze 'Ćirko-paše': prilog za biografiju radikalskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871–1928)“, *Tokovi istorije* 3–4/2000, 99.

32 ДАС, МИД-ПО, 1915, р. 464, ф. XVII, д. 4, л. 183–185.

33 Водовозов, *По сербској Македонији*, 4.

34 Лапе, „Патувањето на Василиј Василевич Водовозов“, 252–270. Неколико дана касније Водовозов је, заједно са већим бројем политичара, научника и новинара, учествовао у јавној дебати о српско-бугарским односима: Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Оставина Радослава Јовановића, 9831, Плакат којим се најављује *Пренія о сербско-болгарскихъ отношеніяхъ* 11. (24) априла 1915.

35 Водовозов, *На Балканахъ*, 6–7.

Тајни Лондонски уговор склопљен између савезника и Италије крајем априла није остао потпуна тајна за јавност у тим државама³⁶. Тако је и Водовозов, свега недељу дана по његовом потписивању, доста тачно описао услове под којима је Италија пристала да уђе у рат. Погрешно тврдећи да јој је, поред Задра, обећан и Сплит, закључио је да је јужна Далмација, „с градовима Дубровником и Котором, очигледно, намењена Србима“. Водовозов је пред руске читаоце изнео податак да у Истри живи „60% Словена (Србо-Хрвата и Словенаца)“, док је у Далмацији „становништво скоро без изузетка српско-хрватско (97%)“: „На те две области већ је одавно [...] претензије истакла, и притом добро образложила Србија“. Осуђујући што се Италији за њено кашњење и ценкање даје власт над Јадранским морем, савезничким владама је највише замерио ускраћивање права на самоопредељење становништву крајева који „теже Србији“.³⁷

Поводом уласка српске војске на територију Албаније у јуну, Водовозов је, с тактичког становишта, правдао тај корак безбедносним и економским разлозима. После претпоставке да ће Србија морати да „посрби“ Албанце, цензура је исекала закључак Водовозовљевог чланка, вероватно због критике на рачун савезничке државе. Са становишта самоопредељења народа, он није могао безрезервно подржати намере српске владе. У том духу је у првом делу чланка истакао „етнографско право“ Албанаца на стварање државе и, у вези са „империјалистичким плановима Србије“ у време Балканских ратова, жалио што је Лондонска конференција „одрезала“ део Албаније, „насељен скоро сасвим Албанцима, и дала га Србима“.³⁸

Почетком лета Водовозов је веровао да савез Централних сила и Бугарске неће бити склопљен. С много више основа, сматрао је да ни непосредно српско-бугарско споразумевање није могуће, јер се Србија не може лако одрећи свог дела Македоније, са којим се већ „саживела“. Сличну мисао изнео је у августовском чланку, где је тврдио да је погрешно позивати се на морални дуг Бугарске према Русији, која га је ионако прокоцкала. Надајући се да ће Бугари ипак схватити користи пријатељства са Србијом и Грчком, истицао је да су најдалековидији српски и бугарски политичари одавно схватили како би балканска федерација решила све

36 Општи садржај уговора је веома брзо сазнала и српска влада. Miroslav Radivojević, „Serbia, Italy’s entrance into World War I, and the London Agreement: a new interpretation“, *Istraživanja* 31/2020, 190.

37 В. Водовозовъ, „Италија и война“, *День*, 19. 4. [2. 5.] 1915, № 106 (904), 2–3.

38 В. Водовозовъ, „По поводу событий въ Албаниі“, *День*, 2 [15]. 6. 1915, № 149 (947), 3.

спорове. Конкретно, тврдио је да савезници могу привући Бугарску натеравши Србију на уступке, али уз много муке: „Бугарски карактер Македоније до 1912. г. нипошто није био толико упадљив и неспоран као француски карактер Алзаса и Лорене, и у садашњости она је већ до извесне мере срасла са Србијом, тако да [...] само страх од потпуне државне пропасти може натерати Србе да се сагласе са њеним одвајањем. И то нарочито сада, кад је споразум са Италијом срушио маштања Србије о остварењу њених националних задатака.“³⁹

Блага сентименталност према Бугарској спречавала је Водовозова да кроз напусти наду да се она неће окренути против Русије и њених савезника, премда је све више знакова указивало на то. Почетком јесени, одговорност за мобилизацију у Бугарској свалио је на цара Фердинанда, његову владу и мањи део бугарског народа. Међутим, када је схватио да је бугарско-српски рат неизбежан, одобрио је руски ултиматум у Софији.⁴⁰ У новембру је писао да Србија „преживљава катастрофу“ и предвидео да ће Грчка остати неутрална.⁴¹ Након што је Србија окупирана, Србе је у својим чланцима о Балкану спомињао тек узгред.

После слома Црне Горе јануара 1916. године, Водовозов је настојао да руским читаоцима рационално објасни стварно стање у тој често идеализованој земљи, које је довело до њене капитулације и осрамоћења краља Николе.⁴² Истовремено је објављен његов чланак о бугарској окупацији великог дела Краљевине Србије. Називајући окупацију свих области северно од Македоније освајањем „у најгорем смислу те речи“, Василиј Водовозов се упустио у анализу бугарских претензија на Македонију. Подсетивши да је пропутовао српски део Македоније, изнео је податак да у

39 В. Водовозовъ, „Къ выступленію Болгаріи“, *День*, 10 [23]. 6. 1915, № 157 (955), 3; В. Водовозовъ, „Къ вопросу о выступленіи Болгаріи“, *День*, 31. 7. [13. 8.] 1915, № 208 (1006), 2.

40 В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 22. 8. [4. 9.] 1915, № 230 (1028), 2; В. Водовозовъ, „Торжество въ Болгаріи“, *День*, 6 [19]. 9. 1915, № 245 (1043), 2–3; В. Водовозовъ, „Выступленіе Болгаріи“, *День*, 10 [23]. 9. 1915, № 249 (1047), 2; В. Водовозовъ, „Выступленіе Болгаріи“, *День*, 12 [25]. 9. 1915, № 251 (1049), 2; В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 20. 9. [3. 10.] 1915, № 259 (1057), 2; В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 22. 9. [5. 10.] 1915, № 261 (1059), 2–3; В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 28. 9. [11. 10.] 1915, № 267 (1065), 3.

41 В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 14 [27]. 11. 1915, № 314 (1112), 2; В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 27. 11. [10. 12.] 1915, № 327 (1127), 2–3.

42 В. Водовозовъ, „Черногорія“, *День*, 9 [22]. 1. 1916, № 8 (1168), 3; В. Водовозовъ, „Гибель Черногоріи“, *День*, 16 [27]. 1. 1916, № 15 (1175), 3; В. Водовозовъ, „На Балканахъ“, *День*, 31. 1. [13. 2.] 1916, № 30 (1190), 2.

њему живи врло измешано становништво, у којем Словени приближно чине половину: „Ти Словени до рата 1912. г. нису били Бугари, али нису били ни Срби; њихова национална свест их је супротстављала Турцима, Албанцима, Грцима“. Услед те нејасне националне свести, тврдио је, Србија је „са изненађујућом лакоћом посрбила словенско становништво Македоније“, која је потом припојена Бугарској „потпуно против воље њеног становништва“, што је доказивао увођењем бугарске војне управе.⁴³

Почетком 1916. године Водовозов је у часопису *Вестник Европы* објавио путопис под насловом *По сербској Македонији (По српској Македонији)*, који је одмах штампан и као брошура. Путопис је представљао проширену верзију његовог предавања одржаног у априлу претходне године. У предговору је написао да дело излази из штампе с великим кашњењем, када је „главно питање“ – „коме треба да припадне Македонија“, већ решено „путем грубог насиља“, без изражене воље становништва. Водовозов је најпре дао преглед политичких догађаја у Македонији и око ње од 1908. до 1913. године, са видним симпатијама за македонске аутономисте, а начелном осудом бугарске, српске и грчке политике припајања македонских области.⁴⁴ Пишући о свом путовању истакао је да му је српска влада у свему изашла у сусрет, али да је то имало „негативну страну“, мислећи на искривљену слику стања у Македонији – у чему је, признао је, било истине. Упркос томе, веровао је да његови утисци имају одређену вредност, тим пре што нису сви били пријатни за српску владу.⁴⁵

Велики део Водовозовљевог путописа чине разговори с обичним људима: свештеником који је раније био српски четник, сеоским кметом који је био бугарски комитација, двојицом свештеника који су били егзархисти, те монасима, тројицом трговаца, кафеџијом, богатим београдским фабрикантом. Бивши комитација је руском путнику, на питање да ли је Бугарин, „дипломатски одговорио“: „Не, ја сам Македонац, а сада сам Србин.“ А већ спомињани прота Трајковић му је рекао: „Срби су нас ослободили, па смо постали Срби. Ја сам био Бугарин, а сада сам Србин.“⁴⁶ Многи саговорници, писао је Водовозов, нису чак ни разумели

43 В. Водовозовъ, „Судьба сербской Македонии“, *День*, 20. 1. [2. 2.] 1916, № 19 (1179), 2.

44 Водовозов, *По сербској Македонији*, 3–19.

45 *Исто*, 19–20.

46 *Исто*, 20–21, 23–24, 27–28, 30, 32–34.

„питање о националности“, па су говорили којој цркви припадају и тек на директно питање „Бугарин или Србин, одговарали: био сам Бугарин, а сада сам Србин“: „Било је, мада ретко, и оваквих одговора: Ни Бугарин ни Србин, већ Македонац.“⁴⁷

Руски социјалиста је тврдио да су се Срби служили „насилним порбљавањем освојене области“; али и да однос становништва Македоније према овом процесу није био одбојан као што Бугари представљају, преувеличавајући број избеглица: „Када су отишли непомирљиви бугарски елементи, који су у сваком случају чинили тек незнатну мањину становништва, остали Словени су без нарочите горчине пристали да изјаве да су Срби.“ Водовозов је српској влади приписао у заслугу добар однос према муслиманима, постигнућа на институционалном и културном пољу, као и припрему аграрне реформе у Македонији. Поново је истакао да је независна македонска држава „теоретски најбоље решење балканског питања“, тим пре што би се око ње вероватно образовала балканска федерација. Ипак, његов закључак је био да је то, услед освајачких политика Бугарске, Србије и Грчке, тренутно било неоствариво, а да би коначно припајање српског дела Македоније Бугарској представљало „нови злочин“.⁴⁸

Када је један депутат Државне думе са крајње деснице у марту 1916. године искористио наводе неких српских новина за напад на вођу либералне опозиције и осведоченог бугарофила Миљукова, Водовозов је то оценио као инсинуације и лакрдију.⁴⁹ Србима се у својим чланцима вратио тек на крају године, у вези са мировним предлозима Централних сила и америчког председника. Тада је писао да би било добро ако би, поред Пољака, „и Срби тачно знали на шта могу да рачунају у садашњем рату, и то не само Срби из српске краљевине, већ и Срби Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске“, који теже уједињењу свих делова српског народа. Упозорио је да будући мировни уговор не сме личити на Берлински уговор 1878. године, који је као последицу имао „богату жетву раздо-

47 Исто, 35.

48 Исто, 37–43.

49 В. Водовозовъ, „Гос. Дума и министерство иностранныхъ дѣлъ“, *День*, 16 [29]. 3. 1916, № 74 (1234), 3–4.

ра и ратова“ на Балкану, нити у суштини бити тек примирје, попут Букурешког мира 1913. године.⁵⁰

Крајем јуна 1916. године у Петроград су допутовали Водовозовљев некадашњи опонент Белић и историчар Станоје Станојевић, које је српска влада послала да руководе српском и југословенском пропагандом у Русији.⁵¹ Водовозов је брзо успоставио блиске односе с њима и обавештавао их о важним темама руске унутрашње и спољне политике. Већ у јулу им је опширно говорио о Прогресивном блоку у Думи и пољском националном питању.⁵² Следеће године, на крају мисије двојице српских научника у Русији, Станојевић је писао Пашићу: „Један од вођа социјалиста г. Водовозов био је увек вољан да се заузме за сваку нашу ствар, за коју је он имао уверење да је праведна, а то је било готово редовно, када смо се ми на њега обраћали.“⁵³ Слично Станојевићу и Белићу, представници Југословенског одбора у Русији Анте Мандић и Миливој Јамбришак су, по завршетку своје мисије, послали Одбору извештај о раду на пропагирању југословенског програма. У њему су навели Водовозова као једног од руских новинара који су им у том послу пријатељски помагали.⁵⁴

На почетку 1917. године, Водовозов је објавио зборник својих радова под насловом *На Балканах (На Балкану)*. У њему је, уз невелике измене и допуне, прештампао путопис *По сербској Македонији* и неколико чланака о балканским питањима. Прерађујући старе мисли, поновио је да је споразум савезника са Италијом допринео српској непопустљивости око Македоније: „Српско-словеначко-хрватска народност’ је својим знатним делом (у сваком случају, не мање од милион душа) препуштена

50 В. Водовозовъ, „Разговори о мирѣ“, *День*, 16 [29]. 12. 1916, № 346 (1506), 3; В. Водовозовъ, „Какъ заключается миръ?“ [I–IV], *День*, 25. 12. 1916 [7. 1. 1917], № 355 (1515), 4–5, 28. 12. 1916 [10. 1. 1917], № 356 (1516), 4–5, 29. 12. 1916 [11. 1. 1917], № 357 (1517), 4–5, 31. 12. 1916 [13. 1. 1917], № 359 (1519), 3; В. Водовозовъ, „Условія будущаго мира“, *День*, 3 [16]. 1. 1917, № 2 (1521), 3.

51 Зоран Бајин, Мирослав Радивојевић, „Мисија Александра Белића и Станоја Станојевића у Русији 1916–1917. године“, *Баштина* 60/2023, 347–350.

52 Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Архивска збирка, 4913, Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића, дневнички запис за 11. јул (28. јун) 1916.

53 АСАНУ, Заоставштина Александра Белића, 14386/II-3/822, Извештај Станоја Станојевића Николи Пашићу, без датума (јесен 1917).

54 Dragovan Šepić, „Građa o radu istarskih predstavnika u Jugoslavenskom odboru (II dio)“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 13/1968, 238.

Италији, чиме су срушена маштања српских националиста о будућој Великој Србији, насталој на рушевинама Аустро-Угарске⁵⁵

Након пада самодржавља у Фебруарској револуцији Водовозов је остао веран својим демократским начелима. У отвореном писму Петроградском совјету захтевао је пуну слободу штампе, ускраћену десничарским листовима, као што је под старим режимом била недоступна листовима за које је он писао.⁵⁶ У брошури намењеној ширим народним слојевима, тврдио је да руска Привремена влада жели мир „без анексија и контрибуција“, али „на начелима самоопредељења народа“. Објаснио је да би то значило да Руси одустају од свих насилних анексија, уз наду да ће исто учинити и савезници, нарочито Италијани и Румуни: „А они се спремају да припоје и такве земље, у којима не живе Италијани и Румуни, него Грци, Срби и Украјинци (Малоруси). Међутим, Грци, Срби и Украјинци су свом душом против таквог припајања.“⁵⁷

У складу са таквим ставом Водовозов је у мају 1917. године затражио објављивање свих тајних међусавезничких споразума, изузев војних. Захтев је образложио примером споразума са Италијом, који је код Срба изазвао оправдано „огорчење и узбуђење“. Пошто је сазнао појединости руско-румунског споразума око уласка Румуније у рат претходне године, решио је да их изнесе пред читаоце. Нарочито је био огорчен одричним одговором румунског председника владе на руски захтев да се гарантују „права српског становништва у Банату“, барем у погледу црквено-просветне аутономије каква већ постоји у Аустроугарској. Наводећи да је Румунима обећан и западни Банат у коме већину чине Срби, Водовозов је тврдио да је Румунија земља великопоседника, у којој су сељаци и етничке мањине под јармом, а антисемитизам гори него што је био у царској Русији. „Румунија [је] прошла врло јефтино у балканском рату, па мисли и сада ћарити, али се вара, јер је рат постао много тежи но што се мислило“, препричао је српски посланик у Петрограду Спалајковић Водовозовљев закључак у те-

55 Водовозов, *На Балканах*, 109.

56 В. Водовозов, „Свобода слова. Открытое письмо Совѣту Рабочихъ Депутатовъ“, *День*, 5 [18]. 3. 1917, № 1 (1573), 1–2; Водовозов, *„Жажду бури...“*, 1005–1010; Сергей Мельгунов, *Мартовские дни 1917 года*, (Москва: Айрис пресс, 2008), 551–552.

57 Василий Водовозов, *Что такое миръ безъ аннексій и контрибуцій*, (Одесса: издание объединен. культурно-просвѣдительныхъ организаций Румчерода, Совѣта солдатскихъ и офицерскихъ депутатовъ г. Одессы и Комитета Румфронта Земсоюза, 1917), 5, 12–13. Упркос томе, Водовозов је јавно иступао као присталица вођења рата до победе савезника, која једина може обезбедити „мир без анексија и контрибуција“. (В. Водовозов, „Миръ безъ аннексій и война до побѣды“, *День*, 17 [30]. 5. 1917, № 61 (1622), 1)

леграму Пашићу. „Ако су Србија и Белгија жртве туђих империјалистичких тежња, Румунија [је] жртва сопственог империјализма и лакомислене лакомости.“ Пашић је поручио Спалајковићу да Водовозову пренесе његову захвалност за „одбрану српског народа“, али и затражио да се она не објављује, како се српско-румунски односи не би погоршали.⁵⁸

Водовозов је у јуну осудио бугарске социјалдемократе зато што су се, „у крајње шовинистичком тону“, изјаснили за мир без анексија, али то начело нису применили на своју земљу, за коју желе да задрже „српску Македонију“ без плебисцита. Слично томе, у октобру је социјалистима неутралних земаља замерио предлог да се Бугарској припоји источна Македонија до Вардара, чиме би се Србији прекинуле кључне линије комуникације.⁵⁹ Услед развоја унутрашњих прилика у Русији, Водовозов је све мање налазио времена за балканска питања. Слависта Милош Московљевић, који је заменио Белића, намеравао је да се 7. новембра 1917. године, управо на дан бољшевичког преузимања власти у Петрограду, у друштву хрватског социјалисте Мије Радошевића састане с њиме. Вероватно се радило о неком питању пропаганде југословенског уједињења, али њих тројица тада нису успели да се окупе.⁶⁰ Уосталом, ускоро се показало да су такви покушаји деловања на руску јавност излишни. Бољшевичка власт је постепено гушила слободу штампе, па је јавни утицај Василија Водовозова, принципијелног браниоца те слободе, ишчезавао заједно с њом.

Управо је Водовозовљева начелност у политичким питањима већим делом одредила његов однос према Србији у Првом светском рату. Као убеђени присталица права народа на самоопредељење Василиј Водовозов се

58 В. Водовозовъ, „Опубликованіе тайныхъ договоровъ“, *День*, 6 [19]. 5. 1917, № 52 (1613), 1; В. Водовозовъ, „Договоръ съ Румыніей“, *День*, 14 [27]. 5. 1917, № 59 (1620), 2; ДАС, МИД-ПО, 1917, р. 527, ф. IX, д. 7, л. 881, Телеграм Мирослава Спалајковића Николи Пашићу, 18. (31) мај 1917; Белешка Николе Пашића, 23. мај (5. јун) 1917. Водовозова је његов стари идеолошки супарник Лењин јавно похвалио зато што, као „поштен демократ“, објављује садржај тајних отимачких уговора. (Vladimir Lenjin, *Dela. Tom 25: april – juni 1917*, (Београд: Institut za međunarodni radnički pokret, 1975), 302–303, 329–330).

59 В. Водовозовъ, „Условія мира предлагаемыя германской социал-демократіей“, *День*, 7 [20]. 6. 1917, № 78 (1639), 1; В. Водовозовъ, „Толки о мирѣ“, *День*, 8 [21]. 10. 1917, № 184, 1.

60 Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968, Књ. 1*, приредио Момчило Исић, (Београд: Институт за новију историју Србије; ИК Византија, 2018), 270.

и пре и током рата начелно залагао за независну македонску државу. Међутим, конкретне импликације његовог става су се измениле. Док је раније био склон правдању Бугарске, макијавелистички став бугарске владе према уласку у рат и повољни утисци стечени приликом путовања кроз Македонију почетком 1915. године навели су га на закључак да би измена граница у корист Бугара била погрешна. Српска влада је нашла добар приступ руском публицисти, пошто му је омогућила да наизглед сасвим слободно испитује основаност својих гледишта у самој Македонији. Током наредне три године углавном је могла бити задовољна његовим писањем о српским ратним циљевима и подршком коју је пружио њеним пропагандним активностима у Русији. У складу са својим начелима Водовозов је био уздржан према српским тежњама у Албанији, али је у потпуности подржавао Србију у споровима са Румунијом и Италијом око територија са већинским српским, односно јужнословенским становништвом.

Резиме

Руски публициста, правник и политичар Василиј Водовозов (1864–1933) од младости се занимао за балканске проблеме, а нарочито македонско питање. Као социјалиста привржен начелу самоопредељења народа, увек се залагао за независну македонску државу. У време Балканских ратова је, у складу са тиме, више нагињао пробугарском ставу. Међутим, након што је почетком Првог светског рата боравио у Србији као ратни дописник, Водовозов је заузео просрпски став. Приликом путовања кроз Македонију испитивао је расположење тамошњег становништва и стекао релативно повољан утисак о српској управи. Услед тога је током наредне три године у својим чланцима и књигама претежно подржавао српске ратне циљеве. Водовозов је тврдио да би измена граница у корист Бугара била погрешна. Према српским тежњама у Албанији био је уздржан, док је Србију потпуно подржавао у споровима с Румунијом и Италијом око територија са већинским српским, односно, јужнословенским становништвом. Фебруарска револуција 1917. године увећала је Водовозовљев утицај у руском јавном мњењу, али је он после бољшевичког преузимања власти брзо ишчезао.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije: Fond 80, Jovan Jovanović Pižon; Fond 334, Ministarstvo inostranih dela Kraljevine Jugoslavije, Personalni odsek

- Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti: Ostavština Radoslava Jovanovića; Zastavština Aleksandra Belića
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii. Fond 539, Vasilij Vasil'evich Vodovozov
- Državni arhiv Srbije. Fond Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje
- Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Arhivska zbirka, 4913, Beleške o radu u Rusiji St. Stanojevića i A. Belića

- Lenjin, Vladimir. *Dela. Tom 25: april – juni 1917*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1975.
- *Makedonija i Balkanot vo petrogradskoto spisanie „Sovremennik“ (1912–1913)*, prevod, predgovor i komentari Manol Pandevski. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1995. (Cyrillic)
- *Makedonski glas (Makedonskij golos): organ na privrzanicate na nezavisna Makedonija 1913–1914 (fototipno izdanie)*. Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1968. (Cyrillic)
- Moskovljević, Miloš. *Dnevnik 1916–1968, Knj. 1*, priredio Momčilo Isić. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; IK Vizantija, 2018. (Cyrillic)
- *Prvi svetski rat u dokumentima Arhiva Srbije. Tom 1: 1914*, priredili Miroslav Perišić, Aleksandar Marković, Ljubinka Škodrić, Branko Bogdanović. Beograd: Arhiv Srbije, 2015. (Cyrillic)
- *Serbo-bolgarskij spor za obladanie Makedoniej: ocěnka sobytij predshestvovavshih serbo-bolgarskoj vojně 1913 goda, v izlozhenii zainteresovannyh storon i chlenov obshhestva*. Petrograd: Obshhestvo slavjanskago-nauchnago edinenija, 1915. (Russian Cyrillic)
- Vodovozov, Vasilij. *Chto takoe mir bez anneksij i kontribucij*. Odessa: izdanie ob«edinen. kul'turno-prosvětitel'nyh organizacij Rumcheroda, Sověta soldatskih i oficerskih deputatov g. Odessy i Komiteta Rumfronta Zemsojuza, 1917. (Russian Cyrillic)
- Vodovozov, Vasilij. *Na Balkanah: stat'i, putevye ocherki*. Petrograd: Ogni, 1917. (Russian Cyrillic)
- Vodovozov, Vasilij. *Novaya Evropa*. Praga: Plamya, 1925. (Russian Cyrillic)
- Vodovozov, Vasilij. *Po serbskoj Makedonii: putevyja zamětki (Otděl'nyj ottisk iz „Věstnika Evropy“, 1916, № 1)*. Petrograd: Obshhestvennaja Pol'za, 1916. (Russian Cyrillic)
- Vodovozov, Vasilij. „Zhazhdu buri...“ *Vospominanija. Dnevnik*, sostavlenie, podgotovka teksta, vstupitel'naja stat'ja i komentarii V. L. Genisa. Moskva: Izdatel'stvo Uprya Lihogo, 2024. (Russian Cyrillic)

- Bajin, Zoran, Miroslav Radivojević. „Misija Aleksandra Belića i Stanoja Stanojevića u Rusiji 1916–1917. godine“. *Baština* 60/2023, 345–362. (Cyrillic) doi: 10.5937/bastina33-45010
- Firsov, Evgenij. *T. G. Masarik v Rossii i bor'ba za nezavisimost' chehov i slovakov*. Moskva: Indrik, 2012. (Russian Cyrillic)
- Gerd, Lora. *Konstantinopol'skij patriarhat i Rossija 1901–1914*. Moskva: Indrik, 2012. (Russian Cyrillic)
- Gusev, Nikita. *Bolgarija, Srbija i russkoe obshhestvo vo vremja Balkanskih vojn 1912–1913 gg*. Moskva: Indrik, 2020. (Russian Cyrillic)
- Gusev, Nikita. „Da li su Rusi želeli rat? Ruska javnost i srpsko-austrijski konflikt 1912–1913. godine“. *Vojnoistorijski glasnik* 1/2019, 68–89. (Cyrillic)
- Gusev, Nikita. „Ideja, za kotoruju srazhalis' bolgary v 1912–1913 gg. (po svideitel'stvam storonnih nabljudatelej)“. *Istoricheskaja bolgaristika (k 100-letiju so dnja rozhdenija profesora L. B. Valeva)*, 259–269. Moskva: Institut slavianovedenija RAN, 2016. (Russian Cyrillic)
- Gusev, Nikita. „Ruski 'front' borbe za Makedoniju: Srbi i Bugari u Peterburgu 1912–1913. godine“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/2015, 77–95. (Cyrillic)
- Jagodić, Miloš. *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*. Beograd: Filozofski fakultet, 2013. (Cyrillic)
- Janković, Dragoslav. „L'annexion de la Macédoine à la Serbie, 1912–1914“. *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé: recueil d'articles scientifiques*. Skopje: Institut de l'histoire nationale, 1970, 283–310.
- Jovanović, Vladan. „Kontroverze 'Ćirko-paše': prilog za biografiju radikalskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871–1928)“. *Tokovi istorije* 3–4/2000, 95–106.
- Kopylov, Nikolaj. „Savremena ruska historiografija o rusko-srpskim odnosima za vreme Prvog svetskog rata i Ruske revolucije“. *Tokovi istorije* 1/2022, 293–315. (Cyrillic) doi: 10.31212/tokovi.2022.1.kop.293-315
- Lape, Ljuben. „Patuvanjetu na Vasilij Vasilevič Vodovozov vo Vardarska Makedonija vo 1914 godina i negovite vpečatoci“. *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 3/1976, 237–270. (Cyrillic)
- Mel'gunov, Sergej. *Martovskie dni 1917 goda*. Moskva: Ajris press, 2008. (Russian Cyrillic)
- Pandevski, Manol. „Vasilij Vasilevič Vodovozov i Makedonija na početokot od XX vek“. *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 1–2/1986, 225–249. (Cyrillic)
- Pisarev, Jurij. *Srbija i Chernogorija v Pervoj mirovoj vojne*. Moskva: Nauka, 1968. (Russian Cyrillic)
- Perović, Latinka. *Srpsko-ruske revolucionarne veze: prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*. Beograd: Službeni list SRJ, 1993. (Cyrillic)
- Popović, Nikola. *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Narodna knjiga, 1977. (Cyrillic)

- Radivojević, Miroslav. „Serbia, Italy’s entrance into World War I, and the London Agreement: a new interpretation“. *Istraživanja* 31/2020, 183–196.
- Radivojević, Miroslav. „Srbija i Rusija 1913–1918“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2019. (Cyrillic)
- Radivojević, Miroslav, Zoran Bajin. „Jugoslovenski program srpske vlade i Rusija na početku Prvog svetskog rata“. *Srpske studije* 14/2023, 199–220. (Cyrillic) DOI: 10.18485/srpske_studije.2023.14.10
- Rodionova, Nadežda. „Nedug bytija v jemigracii: gibel’ chety Vodovozovyh“. *Ljudi i sud’by russkogo zarubezh’ja*. Vypusk 3, otvetstvennye redaktory A. B. Efimov, E. M. Mironova, 204–228. Moskva: Institut vseobshhej istorii RAN; Pravoslavnyj Svjato-Tihonovskij gumanitarnyj universitet, 2016. (Russian Cyrillic)
- Semiz, Dušan. „Pred zoru velikih danâ. Rusija i borba Srbije za Vardarsku Dolinu“. *Nova Evropa* 10–11/1928, 337–348.
- Serapionova, Elena. „T. G. Masarik, K. Kramarzh i russkaja emigracija“. *Slavjano-vedenie* 4/2003, 60–65. (Russian Cyrillic)
- Serapionova, Elena. „T. G. Masaryk a ruská emigrace“. *T. G. Masaryk a Slované*, ed. Vratislav Doubek, Vladislav Hladký, Radomir Vlček a kolektiv, 93–100. Praha: Historický ústav, 2013.
- Šemjakin, Andrej. „Lav Trocki o Srbiji i Srbima tokom Balkanskih ratova (1912–1913)“. *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja*, zbornik radova, ur. Srđan Rudić, Miljan Milkić, 111–124. Beograd: Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja, 2013. (Cyrillic)
- Šepić, Dragovan. „Građa o radu istarskih predstavnika u Jugoslavenskom odboru (II dio)“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 13/1968, 181–269.
- Vishnjakov, Jaroslav, Aleksej Timofeev, Goran Miloradović. *Na dal’nih rubezhah: Rossija i Serbija v gody Pervoj mirovoj vojny 1914–1917*. Moskva: Izdatel’stvo „MGIMO-Universitet“, 2018. (Russian Cyrillic)
- *Den’* (Petrograd), 1914–1917. (Russian Cyrillic)
- *Radničke novine* (Niš), 1914–1915. (Cyrillic)
- *Srpske novine* (Niš), 1914. (Cyrillic)

SUMMARY

Zoran Bajin
Miroslav Radivojević

VASILY VODOVOZOV AND SERBIA DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract: Based on relevant sources and literature, the article analyses the attitude of the Russian opinion journalist Vasily Vodovozov (1864–1933) toward Serbia during the First World War. As a war correspondent in Serbia, Vodovozov traveled through Macedonia for examining the mood of the local population. Due to the favourable impressions gained on the journey and his commitment to the principle of peoples' self-determination, he later generally supported the Serbian war goals in his articles and books.

Keywords: Vasily Vodovozov, Serbia, Russia, Bulgaria, Macedonia, Balkan Peninsula, First World War, national question

Vasily Vodovozov (1864–1933), a Russian opinion journalist, jurist and politician was interested in Balkan problems from his youth, especially the Macedonian question. As a socialist committed to people's self-determination, he has consistently advocated for an independent Macedonian state. During the Balkan Wars, he accordingly took a slightly pro-Bulgarian stance. However, after spending time in Serbia as a war correspondent at the beginning of the First World War, Vodovozov took a pro-Serbian stance. On his journey across Macedonia, he observed the mood of the local population and gained a relatively favourable impression of the Serbian administration. For this reason, he generally supported the Serbian war aims in his articles and books over the next three years. Vodovozov claimed that changing the borders in favour of the Bulgarians would be wrong. He was reserved towards Serbian aspirations in Albania, while he fully supported Serbia in disputes with Romania and Italy over territories with a majority Serbian or South Slavic population. The February Revolution of 1917 increased Vodovozov's influence in Russian public opinion, but it quickly faded after the Bolshevik takeover.